יום כיפור

הולדת הסליחה

יש רגעים המשנים את העולם. בשנת 1439, למשל, כשיוהנס גוטנברג המציא את מכבש הדפוס עם אותיות הבֶּלט הניידות (אף כי הסינים פיתחו מכשיר כזה ארבע מאות שנה קודם לכן). או בשנת 1821, כשמייקל פאראדיי המציא את המנוע החשמלי. או בשנת 1990, כשטים בֶּרנֶרס־לי יצר את "הרשת הכלל־עולמית" (www), הלוא היא רשת האינטרנט. גם בפרשת השבוע שלנו יש רגע כזה, ובדרכו הוא היה מהפכני לא פחות מאלה שהזכרנו. זה קרה רגע לאחר שיוסף גילה לאחיו את זהותו. כשהדיבר ניטל מפיהם, הוא המשיך ואמר:

> אֲנִי יוֹסֵף אֲחִיכֶם אֲשֶׁר מְכַרְתֶּם אֹתִי מִצְרָיְמָה. וְעַתָּה, אַל תֵּעָצְבוּ וְאַל יִחַר בְּעֵינֵיכֶם כִּי מְכַרְתֶּם אֹתִי הֵנָּה, כִּי לְמִחְיָה שְׁלָחַנִי אֱלֹהִים לִפְנֵיכֶם. כִּי זֶה שְׁנָתַיִם הָרָעָב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ, וְעוֹד חָמֵשׁ שָׁנִים אֲשֶׁר אֵין חָרִישׁ וְקָצִיר. וַיִּשְׁלָחֵנִי אֱלֹהִים לִפְנֵיכֶם לָשׂוּם לָכֶם שְׁאֵרִית בָּאָרֶץ וּלְהַחֲיוֹת לָכֶם לִפְלֵיטָה גְּדֹלָה. וְעַתָּה, לֹא אַתֶּם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הֵנָּה, כִּי הָאֱלֹהִים... (בראשית מה, ד–ח)

זהו **הרגע המתועד הראשון בהיסטוריה שבו אדם אחד סולח לזולתו.**

על פי המדרש, הקב"ה סלח לבני אדם עוד קודם לכן,[1] אך לא על פי פשט הכתובים. חסרונו של רכיב הסליחה מהדהד בסיפורי המבול, מגדל בבל ומהפכת סדום ועמורה. כשאברהם נשא את תפילתו הנועזת למען אנשי סדום, הוא לא ביקש מאלוהים לסלוח להם. טיעוניו נסבו על צדק, לא על מחילה: אולי יש שם חמישים

1. ישנם מדרשים האומרים שה' סלח לאדם וחווה ולקין באופן חלקי, או לפחות הקל בעונשם. על ישמעאל נאמר במדרש שחזר בתשובה, ויש מחכמי המדרש המזהים את קטורה, האישה שאברהם לקח אחרי מות שרה, עם הגר – ומכאן משמע שאברהם ויצחק שבו והתפייסו עם שפחת שרה ועם בנה.

צדיקים, או אפילו עשרה. לא הוגן שהם ימותו. ובזכותם, אומר אברהם, יש להציל את כולם. טיעון כזה שונה תכלית שוני מבקשה למחול לרשעים.

יוסף סלח. זה היה תקדים היסטורי. ובכל זאת, התורה רומזת שהאחים לא עמדו על מלוא משמעותן של מילותיו. הוא אמנם לא אמר את המילה המפורשת "סלחתי". הוא אמר להם שלא יצטערו. הוא אמר: לא אתם עשיתם זאת, אלא אלוהים. הוא אמר להם שמן המעשה שלהם התגלגלה תוצאה חיובית. אך כל זאת עדיין יכול, תיאורטית, להתיישב עם תפיסתם כאשמים וכראויים להיענש. כדי להוציאנו מכלל ספק זה, מספרת התורה על מאורע נוסף, שהתרחש שנים לאחר מכן, אחרי מות יעקב. האחים רצו להיפגש עם יוסף, מחשש שעתה ינקום בהם. הם המציאו סיפור:

> וַיְצַוּוּ אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר, "אָבִיךָ צִוָּה לִפְנֵי מוֹתוֹ לֵאמֹר: כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אָנָּא **שָׂא** נָא פֶּשַׁע אַחֶיךָ וְחַטָּאתָם, כִּי רָעָה גְמָלוּךָ'. וְעַתָּה, **שָׂא** נָא לְפֶשַׁע עַבְדֵי אֱלֹהֵי אָבִיךָ". (בראשית נ, טז-יז)

זה היה שקר לָבָן, ויוסף הבין מדוע סיפרו אותו. האחים השתמשו במילה "שָׂא", סְלַח, משום שעדיין לא היו בטוחים למה התכוון יוסף בדברי הסליחה שלו. האם יכול אדם לסלוח באמת ובתמים למי שמכר אותו לעבדות? אולם יוסף אכן סלח. הוא לא רצה ברעתם. לא היה לו עוד כעס ולא משקעי טינה ולא תשוקת נקם. הוא כבש את רגשותיו ויצר מסגרת מארגנת חדשה לאירועי העבר.

הסליחה אינה קיימת בכל תרבות. היא איננה מאפיין אנושי אוניברסלי וגם לא תכתיב ביולוגי. מלמד על כך מחקר מרתק של הקלסיציסט האמריקני דיוויד קונסטן, **לפני הסליחה: שורשיו של רעיון מוסרי**.[2] קונסטן מראה שם כי בספרות יוון הקדומה אין מושג של סליחה. יש שם דבר אחר, שרבים מבלבלים אותו עם סליחה: שיכוך הכעס.

כשאדם פוגע בזולתו, הנפגע כועס ומבקש נקמה. הפוגע חש בסכנה, ומנסה להרגיע את הנפגע הזועם. לעתים הוא יתרץ תירוצים: "זה לא היה אני, זה היה מישהו אחר". או, "זה היה אני אבל לא הייתה לי בְּרֵרה". או, "זה היה אני אבל זה לא כל כך נורא, ובעבר עשיתי לך דברים טובים, אז במאזן הכולל אתה לא צריך לכעוס".

2. David Konstan, *Before Forgiveness: The Origins of a Moral Idea*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

לחלופין, או לצד אסטרטגיות אחרות, הפוגע עשוי להתחנן, להפציר ולבצע טקס כלשהו של השפלה עצמית. זו דרך לומר לנפגע, "אינני אויב אמתי". המילה היוונית "סוּגְנוֹמֶה", המתורגמת לעתים ל"סליחה", פירושה האמתי לדברי קונסטן הוא "זיכוי" או "כפרה". הנפגע החונן את הפוגע בסוגנומה אומר לו בכך: אינני סולח לך על מה שעשית, אבל אני מבין למה עשית זאת (כי לא יכולת להתגבר על כך, כי נלכדת בנסיבות שמעבר לשליטתך); או, לחלופין: אינני צריך לנקום בך, מפני שהרכנת ראשך כלפיי והראית שאתה חולק לי את הכבוד הראוי. כבודי הושב על כנו.

בתורה יש דוגמה קלסית לפיוס שכזה: התנהגותו של יעקב כלפי עשו בפגישתם במעבר יבוק, בשובו של יעקב ממנוסתו הארוכה מפני אחיו. כזכור, יעקב נס לחרן עשרים ושתיים שנה קודם לכן, לאחר שרבקה סיפרה לו כי שמעה שעשו מתכנן להורגו לאחר מות יצחק (בראשית כז, מא). לקראת המפגש המחודש שולח יעקב לעשו מתנת ענק של צאן ובקר, ואומר "**אֲכַפְּרָה** פָנָיו בַּמִּנְחָה הַהֹלֶכֶת לְפָנָי, וְאַחֲרֵי כֵן אֶרְאֶה פָנָיו: אוּלַי יִשָּׂא פָנָי" (לב, כא). בפגישה עצמה יעקב משתחווה לעשו שבע פעמים, מחווה קלסית של השפלה עצמית. האחים מתנשקים, מתחבקים ויוצאים לדרכיהם הנפרדות, אך זאת לא מפני שעשו סלח ליעקב אלא מפני ששכח או מפני שזעמו שוכַּך.

הפיוס הוא צורה של ניהול סכסוכים הקיימת אפילו בקרב בעלי חיים. חוקר קופי האדם פראנס דה־וואל תיאר טקסי שלום בקרב שימפנזים, בונובואים וגורילות הרים.[3] בקרב בעלי החיים החברתיים יש מאבקי שליטה, אך מוכרחות להיות גם דרכים להשבת ההרמוניה לקבוצה, אם חפצת חיים היא. צורות פיוס והשלמה אלו הן קדם־מוסריות, והן מלוות את האנושות מהולדתה.

לא כן הסליחה. קונסטן טוען שהופעתה הראשונה בהיסטוריה נמצאת בתנ"ך – בסליחתו של יוסף לאחיו. אולם הוא איננו מסביר **מדוע** יוסף סולח, ומדוע רעיון הסליחה ומוסד הסליחה נולדו דווקא ביהדות.

התשובה היא שהיהדות הולידה צורה חדשה של מוסריות. היהדות מציעה אתיקה של אשמה – בניגוד לאתיקת הבושה שהציעו מערכות אחרות. אחד ההבדלים היסודיים בין שתי האתיקות הללו הוא שהבושה נצמדת לאדם, ואילו האשמה – לַמעשה. בתרבויות בושה, כשאדם עושה רע הוא כביכול מוחתם, מסומן, נטמא.

3. Frans de Waal, *Peacemaking among Primates*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.

בתרבויות אשמה, לא העושה הוא הרַע, אלא המעשה. לא החוטא, אלא החֵטא. האדם שחָטא שומר על ערכו האנושי הבסיסי (כמאמר ברכת השחר, "אלוהיי, נשמה שנתת בי טהורה היא"). המעשה הוא אשר צריך להימחק. על כן בתרבויות האשמה ישנם תהליכים של תשובה, טהרת הלב וסליחה.

זה ההסבר להתנהגותו של יוסף במצרים, מרגע שאחיו הגיעו אליו לראשונה ועד לרגע שהוא מבשר להם על זהותו ועל סליחתו. יוסף מכניס את אחיו לתהליך קלסי, הראשון המתועד בספרות העולם, של כפרת עוונות. בכך הוא מלמד אותנו, והתורה מלמדת אותנו, כיצד מרוויחים סליחה ביושר.

ניזכר במה שקרה. תחילה האשים יוסף את אחיו בפשע שלא ביצעו. הוא אמר להם שהם מרגלים. הוא כלא אותם לשלושה ימים. ואז השאיר את שמעון כבן ערובה, והורה לשאר לחזור לביתם ולהביא משם את אחיהם הצעיר בנימין. במילים אחרות, הוא הכריח אותם לשחזר את המעמד הקודם, שבו חזרו לאביהם כשאחד מהם, יוסף, חסר. ראו מה קרה אחר כך:

> וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו, "אֲבָל אֲשֵׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אָחִינוּ, אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהִתְחַנְּנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמָעְנוּ; עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת"... וְהֵם לֹא יָדְעוּ כִּי שֹׁמֵעַ יוֹסֵף, כִּי הַמֵּלִיץ בֵּינֹתָם. (בראשית מב, כא-כג)

זהו השלב הראשון בתשובה. הם **הכירו בחטאם**.

בהמשך, לאחר הפגישה השנייה, יוסף ציווה להכמין את גביע הכסף המיוחד שלו באמתחת בנימין. הגביע נמצא והאחים הושבו על עקביהם. נאמר להם שבנימין צריך להיענש ולהישאר עבד במצרים.

> וַיֹּאמֶר יְהוּדָה, "מַה נֹּאמַר לַאדֹנִי? מַה נְּדַבֵּר וּמַה נִּצְטַדָּק? הָאֱלֹהִים מָצָא אֶת עֲוֹן עֲבָדֶיךָ. הִנֶּנּוּ עֲבָדִים לַאדֹנִי – גַּם אֲנַחְנוּ, גַּם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגָּבִיעַ בְּיָדוֹ". (מד, טז)

זהו השלב השני בתשובה. הם **מתוודים**. והם עושים יותר מכך: הם מודים באחריותם המשותפת. זו התפתחות חשובה. כאשר האחים מכרו את יוסף לעבדות, יהודה הוא שהציע את הרעיון (לז, כו-כז), אבל כולם חוץ מראובן אימצו אותו.

ולבסוף, בשיאו של הסיפור, יהודה מציע את עצמו תמורת בנימין: "וְעַתָּה יֵשֶׁב נָא עַבְדְּךָ תַּחַת הַנַּעַר עֶבֶד לַאדֹנִי, וְהַנַּעַר יַעַל עִם אֶחָיו" (מד, לג). יהודה, שמכר את אחיו יוסף לעבד, מביע נכונות להיעשות עבד כדי לשחרר את אחיו בנימין. זה הדבר

שחז"ל והרמב"ם מגדירים **כתשובה שלמה**: כשהנסיבות שהיו בעת החטא מתקיימות בשנית, ויש לחוטא הזדמנות לחטוא שוב, אך הוא נמנע מכך כי **הוא השתנה**.

עכשיו יוסף יכול לסלוח, שכן אחיו, בהנהגת יהודה, עברו את תהליך התשובה על כל שלביו: (1) הכרת החטא, (2) וידוי ו־(3) שינוי התנהגותי.

סליחה קיימת רק בתרבות שתשובה קיימת בה. רעיון התשובה מתבסס על הנחת היסוד שאנחנו חופשיים ואחראים למעשינו, ושאנחנו מסוגלים להשתנות - ובפרט להשתנות בעקבות ההכרה בכך שחטאנו, שאנחנו אחראים לחטא הזה, ושאנחנו מתחייבים שלא לחזור עליו. האפשרות לסוג כזה של תמורה מוסרית לא התקיימה ביוון העתיקה ולא בשום תרבות אלילית אחרת. יוון הייתה תרבות של "בושה וכבוד", שהושתתה על צמד המושגים אופי וגורל.[4] היהדות היא תרבות של "תשובה וסליחה", שמושגי היסוד שלה הם רצון ובחירה. רעיון הסליחה היהודי אומץ בידי הנצרות, וכך הייתה האתיקה היודיאו־נוצרית לנשאית ההיסטורית הראשית של רעיון הסליחה.

התשובה והסליחה אינן רק שני רעיונות מני רבים. הן שינו את המצב האנושי. התשובה כוננה לראשונה את האפשרות שהאדם לא נידון לחזור על עברו עד אין קץ. כשאני עושה תשובה, אני מראה שבכוחי להשתנות. העתיד אינו כתוב מראש. אני יכול לעשותו אחר מכפי שהסתמן. הסליחה משחררת אותנו מן העבר. **הסליחה שוברת את הבלתי־הפיכות של מעגל התגובה והנקמה**. את הנעשה אפשר להשיב.[5]

האנושות השתנתה ביום שיוסף סלח לאחיו. כשאנחנו סולחים, וכשאנחנו ראויים להיסלח, אנו חדלים להיות אסיריו של עָבְרֵנו.

4. **ראו** Bernard Williams, *Shame and Necessity*, Berkeley: University of California Press, 1993.
5. חנה ארנדט עומדת על כך בספרה **המצב האנושי**, עברית: אריאלה אזולאי ועדי אופיר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וקרן פרידריך אברט, תשע"ד, עמ' 276-277.